

Philos
02214

301149

ÉRTEKEZÉSEK

A FILOZÓFIAI ÉS TARSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

A M. TUD. AKADEMIA II. OSZTÁLYÁNAK RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

DR. LUKINICH IMRE

OSZTÁLYTITKÁR

VI. KÖTET — 3. SZÁM

TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI
ESZMÉK
A MAGYAR PURITÁNZMUSBAN

ÍRTA

RÉVÉSZ IMRE

RENDES TAG

Székfoglaló előadás a II. osztály 1947. november 10-én tartott ülésén.

BUDAPEST, 1948

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA KIADÁSA

TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI ESZMÉK A MAGYAR PURITÁNZMUSBAN

(Akadémiai rendes tagsági székfoglaló.)

A puritánizmus, mint történelmi fogalom — tehát nem mint egy bizonyos tisztos magánéleti és közéleti magatartás, ahogyan, tágabb és átvitt értelemben, *ma* szokás emlegetni — máig kiható szellemtörténeti jelenség. Közönségesen ismert, milyen rendkívüli szerepe volt az Északamerikai Egyesült Államok politikai és társadalmi arculatának kifermálásában, amire legutóbb Truman elnök mutatott rá nyomatékosan XII. Pius pápához 1947. augusztus 6-án írt levelében.¹ Az is köztudomású, hogy ez a formáló hatás egyrészt a modern kapitalizmus gazdasági etikájának kialakításában érvényesült, annak abban a változatában, amely az angol világbirodalomból az északamerikai Unióba áttérjedve, e két nagy angolszász terület polgári-individualista kapitalizmusát bizonyos vonatkozásban még ma, a vallási motívumok régóta bekövetkezett elhalványodása és háttérbe szorulása után is jellemzi és amelynek klasszikus képviselőjéül például Franklin Benjamingt említhetjük.² Másrészt azonban van a puritánizmusnak a gazdasági vonaltól külön szemlélhető — bár azzal a legszorosabban egybekapcsolódó, sőt részben attól föltételezett — politikai és társadalmi hatása is, és én most ezzel igyekszem európa-amerikai, de főképen magyar vonatkozásban foglalkozni. Ez a hatás annak az államrendszernek, politikai gondolkodásnak és társadalmi közszellemnek kialakításában jelentkezik, amelyet ma általánosságban *nyugati* vagy *polgári demokráciának* szoktunk emlegetni. Hogy ez legelőször és máig legklasszikusabban

¹ „Szentéges Atya, a mi nemzetünk keresztény nemzet... Nincs minden jelentőség híján az, hogy a bátor úttörők, kik elhagyták Európát, hogy itt letelepedjenek, gyarmatosítási kísérleteik kezdetén hitet tettek a keresztény vallás mellett és bőségesen gondoskodtak annak gyakorlásáról, valamint támogatásáról. Az első idők keresztény hittérítőinek történetei, kik minden veszélyt, megpróbáltatást, sőt még a halált is vállalták, hogy Jézus Krisztus üzenetét elvigyék az egyszerű bennszülöttek közé, még ma is megrázzák az emberek szívét.“ Közölve a Hazánk 1947. szeptember 5-i számában.

² Idevonalkozólag alapvető kutatásokat tartalmaz, illetőleg fejt tovább három standard munka: Troeltsch, Ernst, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* (1912), Weber, Max, *Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (a *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* c. gyűjteményes kiadványban 1920-21, magyarul Vida Sándor fordításában Budapesten é. n., *Ember és Természet* 5. sz.) és Tawney R. H., *Religion and the Rise of Capitalism* 1926., német fordítása az 1937-i kiadás után „*Religion und Frühkapitalismus*“ címen, Bern 1946.

a két nagy angolszász világhatalom területén alakult ki, arra kétségtelenül alapvető befolyása volt a puritánizmus néven ismert vallási és egyházi mozgalomnak, amely Anglia vallási képét Erzsébet korától kezdve a XVII. század végéig lényegesen átalakította és mind az anyaországban, mind pedig az onnan vallási meggyőződésük miatt kivándorolt „Pilgrim Fathers” által alapított északamerikai gyarmatbirodalomban, a mai Unió magvában, a politikai és társadalmi gondolkozást is jellegzetesen átformálta. Mint vallási mozgalom, a puritánizmus egyrészt a maximumra fokozott és sokszor szélsőségekbe csapó vallási individualizmusnak lett melegágyává a protestantizmus és kivált a kálvinizmus némely alaptanainak, elsősorban a predestinációtannak, a papi üdvközvetítés és a hierarchikus rendszer elvetésének olykor az egyoldalúsáig következetes érvényesítésével, másrészt azzal, hogy a hívek Isten előtti teljes egyenlőségére épített presbiteri rendszert s a biblikus szövetség gondolatát, a „Covenant”³ alapján a vallásos gyülekezetek teljes önállóságát s egymással szemben egyjogúságát kimunkálta, a társadalomtörténelemben addig nem tapasztalt hatalmas erőre emelte az önkormányzati gondolatot, különösen a községi és egyéb kisautonomiák életében. Hogy ennek az eszmevilágnak a vallási és egyházi életkörökön túl is mily roppant formálóereje volt, arra amerikai vonatkozásban találóan mutat rá a kérdés legújabb átfogó vizsgálója, Perry R. B.: „Nyugodtan feltehetjük — így összegezi vizsgálódásai egy részét —, hogy a szélesan értelmezett kálvinista puritánizmus befolyása nevezetes formálóerő volt a későbbi gyarmati korszakban s páratlanul és egészen mélyen hozzájárult az amerikai szellem kialakításához akkor, amikor ez a szellem még a kialakulás kezdetén volt.”⁴ Különös tanulsággal mutat rá — a szövetség gondolattal kapcsolatban — arra, hogy az amerikai politikai gondolkozást mennyire döntőleg befolyásolta az a sajátos történelmi körülmény, hogy *ott az emberek szeme előtt születtek meg az államok, mint a saját alkotásaik*. „Oly emberek, akik között a törvény és a rend abból született meg, hogy a

³ A „covenant” bibliai eredetű gondolatáról, melyet a skót-angol vallási harcokban először a skót presbiteriánizmus emelt világtörténelmi jelentőségre, helyesen mondja Perry Ralph Barton „Puritanism and Democracy” c. legújabb (New York 1944.) kitűnő synthesisében: „The essence of puritan polity lies in the doctrine of the ‚covenant’, in which authority is limited by the terms of an agreement. The ‚invisible covenant’ or, the ‚covenant of grace’, unites the body of the saints in the acceptance of God’s offer of salvation. Its ‚invisibility’ lies in the fact that the identity of the saints is known indubitably only to God. The ‚visible covenant’ unites in the bond of a common profession, discipline and worship persons who are presents in the flesh and known to their fellow men.” Természetesen Perry arra is rámutat, hogy a szövetség gondolatnak a világi politikai történetben és elméletben is gyökerei vannak: a szerződés eszméje éppúgy, mint a természetjogé, olyan régi és olyan messzeható, hogy történelmileg nem lehet egy forrásra visszavezetni. 338. l. Csak épp megemlítem itt, hogy a puritánizmus vallási és egyházi conceptionának az egyéni, családi és közérkölciségre is jellegzetes formáló hatása volt (a „puritán” szó mai jelentése ezzel van kapcsolatban), de ez a hatás mostani vizsgálódásaim körén kívül esik.

⁴ Perry i. m. 81. l.

legveszedelmesebb desperádót tették meg közöttük sheriffnek és rábizták, hogy elegendő számban akasztasson fel más veszedelmes desperádókat és ezzel elriassa őket attól, hogy desperádók maradjanak, s ezáltal azok, akiknek életcéljuk az ezüstmányászat volt, megszabaduljanak az örökös rablás és gyilkolás fenyegetésétől — ily emberek nem igen voltak hajlandók arra, hogy maguknak az államról metafizikai vagy misztikus nézeteket alkossanak.” Ezek az emberek az állami tekintélyt maguk csinálták, mert szükségük volt rá, és nem lehetett velük elhiteni, hogy az ember az állam nélkül semmi. Ők az államot az egyének alkotásának tekintették, nem pedig az egyéneket úgy, mint az állam szerveit és tagjait.⁵ A puritánizmus szellemi befolyása alatt álló területeken ezért nem alakulhatott ki — nemcsak Amerikában, hanem Európában sem — *állammitosz*, és ezért nőtt össze nemcsak keletkezésében, hanem még későbbi alakulásának nem egy fázisában is, a puritánizmussal az újkori individualista polgári demokrácia.

Mondanunk sem kell, hogy az újkori magyar politikai és társadalmi fejlődés az angolszász területekétől teljesen elütő képet mutat. A kiskapitalizmusnak és ezzel kapcsolatban a polgári életformának részben még a középkorba visszanyúló kezdeteit lehervasztotta és később is csak elnyomorodott, kezdetleges formában hagyta kibontakozni a másfélszázados török hódítás és uralom. Az állam és társadalom túlnyomólag arisztokratikus-feudális szervezete még a *régebbfajta* fogalmazású demokratikus gondolatnak is egészen a reformkor kezdetéig, tehát a XIX. század második negyedéig, legföljebb csak erősen a rendi formák közé szorítva engedett némi befolyást. A reformáció és az ellenreformáció szellemi mozgalmi, politikai és fegyveres harcai e tekintetben nem hoztak semmi lényeges változást. Vitathatatlan, hogy ezeknek a mozgalmaknak és harcoknak mind a nemzeti függetlenség és alkotmányos szabadság biztosítása, mind pedig a nemzeti műveltség emelése tekintetében megvolt a maguk hatalmas méretű befolyásuk — de ezen túlmenőleg, a politikai és társadalmi gondolkodás, a gazdasági élet átalakítására még csak megközelítőleg sem hatottak úgy, mint az angolszász területek egyidejű valósi mozgalmi és küzdelmei.

Pedig puritán vallási és egyházi mozgalom minálunk is volt, mégpedig egészen nagyszabású, nagyobb, mint a szigetországot és Németalföldet kivéve az európai protestantizmusnak bármely, a kálvinizmus befolyásolta területén. Részben közvetlen angol forrásokból, részben — és még inkább — holland közvetítéssel, a szétdarabolt Magyarország mindhárom részében, de különösen a Felső Tisza vidékén, a Tiszántúlon és Erdélyben, az 1630-as évektől kezdve olyan református irodalom s ettől táplált egyházreformáló mozgalom keletkezett, amely egészen a török uralom végéig roppantul erős hullámban tartotta a magyar reformátusok egyházi életét és gondolkodását s amelyben az angol puritánizmus legértékesebb eszméi és gyakorlati indításai — mindenestre az Angliában egyideig eluralkodott spiritualisztikus és szektás szélsőségektől mentesen —

⁵ Perry i. m. 419—420 l.

egy-től-egyig fölmerültek.⁶ A mozgalom hatása azonban minálunk majdnem kizárólag csak egyházi térre szorítkozott; a református egyházalkotmányba vitte bele — igaz, hogy oda is csak lépésről-lépésre s akkor sem a klasszikus kálvini forma gyökeres érvényesítésével — a presbiteri rendszert, az istentiszteletet alakította át többé-kevésbé, mélyítette a lelkipásztori felelősségérzetet s magasabb és tisztultabb fokra emelte általában a református vallásos lelkiséget és erkölcsi életfelfogást. Ezen túlmenőleg azonban még csak bizonyos pedagógiai és kulturális kihatásai voltak, politikai, társadalmi s ezekkel kapcsolatos gazdasági befolyását általában véve nem lehet megfigyelni; ami az akkori magyar társadalomszerkezetben egyáltalán nem csoda, inkább az ellenkezője volna az. A presbiteri rendszernek a magyar kisautonómiák fejlődésében vitt szerepét szokták ugyan elég sűrűn emlegetni, de szerintem egyrészt túlozva, másrészt megfordított történeti látással: a dolog ugyanis lényegileg úgy áll, hogy inkább a Magyarországon eredetileg is megvolt s a török uralom alatt, ismert okokból, részben továbbfejlődött kisautonómiák adtak a protestantizmusnak (mégpedig nem is csak a kálvininak) támaszt, semmint az önekik. A konkrét történelmi adatok világánál még az is csak módjával igaz, amit egyik legkitűnőbb magyar történészünk fejtegetett vagy 12 évvel ezelőtt: hogy nevezetesen a puritánizmusnak a vallástürelmi eszme terjedésében és különösen a jobbágy vallásszabadságának erőteljesebb érvényesítésében mutatkozott volna szerepe Magyarországon, különösen a II. Rákóczi Ferenc valláspolitikai intézkedéseiben.⁷ Igaz ugyan,

⁶ A magyar puritánizmus történetének máig alapvető és nélkülözhetetlen feldolgozása: Z o v á n y i Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Budapest, 1911. — A kérdés egyéb hazai s részben külföldi irodalmára vonatkozólag lásd „A szatmárnémeti zsinat és a magyar református ébredés” c. dolgozatom (Budapest, 1947.) jegyzeteit. — A magyar puritánizmus angol hatások alatti irodalmi termelésének eddig legteljesebb áttekintése: B e r g Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Budapest, 1946. — A puritánizmusra vonatkozólag néhány éve jelent meg L a n g August igen jeles műve: *Puritanismus und Pietismus, Studien zu ihrer Entwicklung von M. Butzer bis zum Methodismus* (Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche 6. kötet) Neukirchen, 1941. Ezt a szatmárnémeti zsinatról szóló, előbb említett dolgozatom írásánál még nem használhattam fel, csak jelen értekezésem papírra tévése után kaptam meg (minthogy hazánkban nem volt feltalálható, illetőleg kikölcsönözhető) a hollandiai kampeni református főiskola páratlan szívességéből, melyért ez úton is hálás köszönetet mondok. A műben a puritánizmus teológiai, kegyességtörténeti fejlődésére nézve alapvetően értékes, részben újszerű s a kutatás egész eddigi irányával szembe forduló megállapítások vannak, azt azonban meg kellett állapítanom, hogy a puritánizmusnak éppen azzal az eszme körrel és kizugársaival, amelyekét jelen dolgozatomban igyekeztem vizsgálni, egyáltalán nem foglalkozik.

⁷ M á l y u s z Elemér, *A Rákóczi-kor társadalmá*. Rákóczi-Emlékkönyv II. Bp., 1935. skk. 1. L. ehhez S z e k f ü Gyula megjegyzését a *Magyar Történet* 2. kiad. IV. kötete 601. lapján és *A vallási türelem és a hazai puritánizmus* c. cikkében, Theologia 1935. A jobbágy vallásügyének kérdését S z a b ó István akadémiai székfoglalója helyezi a tényeknek egészen megfelelő, pompásan reális megvilágításba, L. *Tanulmányok a magyar parasztság* c. kötetében Bp. 1948. 203. skk. 1.

hogy a puritánizmus a református vallásos lelki élet elmélyítésének és individualizálásának Magyarországon is hatalmas eszköze volt, s az elmélyült keresztyénséggel bármely formájában rendszerint a meddő és szenvedélyes vallási tanvitáktól való elfordulás szokott járni (ami éppen a puritánizmus kapcsolatában is megfigyelhető Magyarországon, még a felvilágosodási eszmevilág erősebb érvényesülése előtt!). De viszont a mi magyar puritánusaink — az angoloktól eltérőleg — kivétel nélkül ortodox, kemény reformátusok voltak, akik teológiai tekintetben nempuritánus hitsorsosaiaktól legföljebb csak bizonyos másodrendű kérdések megfogalmazásában tértek el, a római katolicizmussal szemben sem elvileg, sem gyakorlatilag nem voltak hajlandóbbak több türelemre, mint a nempuritánusok, és nyoma sincs náluk a vallástürelem ama széleskörű és szélsőségesen individualista formájának, amely Angliában már Cromwell óta készen áll s azóta az angolszász vallásos életnek és egyházpolitikának máig egyik legjellemzőbb vonása. Az én látásom szerint a vallástürelem, illetőleg vallási szabadság és egyenlőség eszméjének a habsburgi barokk Magyarországon is végbement lassú és küzdelmes térhódítására döntőleg az erdélyi példa, a négy recepta religio rendszere (és a nemrecipált görögkeletiséggel szemben is gyakorolt széleskörű türelem) volt befolyással: ez a példa és rendszer pedig készen állott már az 1570-es évektől fogva, akkor, amikor még az angol puritánizmus is csak a kezdeti stádiumát járta.

Ha már most mindezek így állnak, annál érdekesebb és a puritán gondolatvilág feszítő erejére annál élesebb világot vet az a tény, hogy egyes, eddig közelebbről meg nem vizsgált jelek szerint a puritánizmustól formált gondolkozású magyar igehirdetők és teológiai tanítók elszórta mégis csak hangot adtak olyan gondolatoknak, amelyekben félreismerhetetlen a puritán demokratizmus melletti állásfoglalás, a nagy nyugati eszmemozgalom szerény, de bátor és egy-két vonatkozásban egyenesen forradalminak mondható továbbgyűrűzése ebben a vonatkozásban is.

Száz százalékgig nem sorolhatók ugyan ide, de figyelmen kívül sem hagyhatók egyes XVII. századi, a puritánizmus által többé-kevésbé befolyásolt magyar református prédikátorok olyan nyilatkozatai, amelyekben élesen kikelnek a fennálló társadalmi igazságtalanságok és egyenlőtlenségek ellen s félre nem érthető kemény szavakkal bélyegzik meg a jobbagyok irgalmatlan kizsákmányolását, a főrendűek gögjét és erkölcstelenségét. Ilyen nyilatkozatok tulajdonképen már a reformáció kezdete óta olvashatók legkiválóbb prédikátorainknál (nem is csak a reformátusoknál!) s a magyar protestáns igehirdetésnek ez a szegesbeszédű prófétai lendülete még a barokk korban is legföljebb csak visszaesett, de teljességgel nem veszett ki. Azonban az megállapítható, hogy a puritánizmus hatása alatt, a török uralom utolsó félszázadában újult erőre kap ez a lendület s a haldokló Erdély és a sivataggá váló habsburgi Magyarország végvonaglósaiban szinte „a trombita összeszorított hangján süvölt” oly merész prédikátorok ajkán, akik a nemzetük fölött viharzó ítéletes jelenségek közül elsősorban a nemzeti bűnök büntetését olvassák ki. Legtöbbet emlegetjük az ily megnyilatkozások közül a különben kifejezetten puritán teológusnak nem mondható T o f e u s Mihály erdélyi püspök híres pré-

dikációit, amelyeket az Apafi-udvarban tartott⁸ s amelyekben egyéb-irányú, hallatlanul bátor prófétai feddőzések mellett azért is irtózatos erővel megdorgálta a fejedelmi pártól kezdve le az udvarbiráig az ország minden méltóságát és tisztviselőjét, mert a szegény embert csak úgy tartják, mint az ebet, mint a szemetet s gazt, megutálják: „micsoda egy hitván rosz paraszt ember, ama' becsületes nagy gazdag értékes nemes emberhez képest? azt gondollyátok ti, hogy a' kit rabságra tömlőcre vettek, vasban verettek, megcsapattok, hogy ti néktek féltében nem mér szállalni, az Isten előtt is nem mér... De tudgyátok meg ha maga rabságban van is, szabadon jár a' lelke s' imádsága Isten előtt... jű s' megyen Isten eliben, átkot kér ellenetek." A p a f i Mihály másik kedves prédikátora, B á t a i B. György, még kevésbé ért egyet a puritánusokkal, mint T o f e u s, de azért ő is meg meri mondani — éppen a fejedelemsasszonynak ajánlott kötetében⁹ —, hogy a főrendeknek „udvarok népe többnyire gyilkosokból etc. állanak" s hogy a tisztviselőknek nemcsak „a népnek szegényeit", hanem a főrendeket is személyválogatás nélkül büntetniök kellene. Annál érthetőbb természetesen, hogy a kifejezetten puritánus szelleműek még többre tudnak és mernek menni: D i ó s z e g i K i s István, a későbbi tiszántúli püspök, a nagy magyar kínok kellős közepén elmondott és kiadott prédikációiban¹⁰ arra a kérdésre, hogy „miért nyomorgattya Isten ezt a' Magyarot?", nem habozik ezzel a felelettel: „Azért, mert ő is eleget nyomorgatá Moldovában, Havasalföldében, Lengyelországban... a' szegény Jobbágyságot, ma is eléggé nyomorgattya ez edgymást..." Sőt még a különben ily témákra kevésszer kitérő tudós K o m á r o m i C s i p k é s Györgynek a „tempus publicae calamitatis" alkalmakor elmondott igehirdetéseiben is megakadnak a magyar bűnök felsorolásában az ilyesféle célzások: „Tu fratres tuos christianos dura servitute pressisti in vasallis et colonis..."¹¹ Am elvi alapon mind-

⁸ A szent 'Soltárok Resolutioja, Kolozsvár, 1683. L. főként 622—623. l. — T o f e u s (mint ugyane műve 65. lapjáról kiderül) a puritánizmus igehirdetési módszerével nem értett minden tekintetben egyet, de annak gondolatvilága és főleg prófétikus, sodró bátorsága mégis erősen befolyásolta. De ez természetes is mind T o f e u s-nál, mind a korszak más igehirdetőinél, ha meggondoljuk, hogy már maga az a nevezetes és a kiadások egész hosszú sorát nyelvünkön is megért asketikus mű is, amellyel a magyar nyelvű puritán irodalmi hatás tulajdonképpen megindult — a Bayly Lajos bangori puritán szellemű anglikán püspök írta és Medgyesi Pál fordította, ill. átdolgozta híres-nevezetes *Praxis Pietatis* (magyarul legelőször Debrecen, 1636.) — nagyon keményen megfedd királyokon és fejedelmeken elkezdve minden szolgatartó urakat, amiért „alig tartják egyéb végre szolgáljokat, mint barmokat. Csak testekkel szolgáljanak nékik, ám lelkekkel akár Ördögnek szolgáljanak." S még az urak panaszkodnak mindenfelé, hogy jó, hű szolgát ritkán találhatni! Pedig ennek oka egyszerűen az, hogy „igen sokak a hivságos és keresztyénség nélkül való szolgatartó urak." (In cze G.-féle új kiadás, Budapest, 1936., 227—228. l.) — A műnek ama korhoz képest rendkívüli elterjedtsége ütötte meg az alaphangot a szociális felelősség tekintetében is a későbbi magyar puritán irodalom és igehirdetés számára.

⁹ *Lydius S. Scripturae Lapis, Lelki Próbakő*. Szeben, 1666. 211., 216. l.

¹⁰ *Kiosztatott Talentom*, azaz ...idvességes Magyar Predicatiok... Debrecen, 1679. 218—219. l. A lengyelországi jobbágynyomorgatásra való célzás valószínűleg kapcsolatos Martonfalvi egy kijelentésével, l. alább a 27. jegyzetben.

¹¹ *Concionum sacrarum Centuria IV.* Debrecen, 1668. 289. l.

ezeknél tovább megy Csúzi Cseh Jakab, a gályarabságtól csak nagynehezen megmenekült s később is üldözött dunántúli püspök, aki noha prófétai prédikációs könyvét¹² a losonci ekklésia „nemes, nemzetes kegyes tagjainak” és „bizodalmas Patronus urainak” ajánlotta, mégsem tartózkodott benne ettől a fejtegetéstől: „Sokakat fel-fuvalkodtat a' Nemesség: de micsoda azis? Magában semmi nem egyéb, hanem csak haszon-talan Név. Ugyan-is mit különböz az Nemes a' paraszttul, annya méhében, születésében, életében és halálában?... Egy aránt bűnben fogantatnac és születetnec mind Nemesek, parasztok. ... Meg-halnac a' Nemesek-is és megholt testec meg-rothadnac s meg-bűszhődne, nem különben mint a' parasztoké.” Ezek a még szaporítható példák arra mutatnak, hogy a magyarországi reformátori igehirdetésben eredetileg is megvolt szociális és e kapcsolatban politikai irányú prófétai szókimondás a puritán szellem hatása alatt jelentékenyen fölerősödött — éppen a XVII. század második felének tragikus nemzeti omlásai és önmarcangolásai között — s ez azért is figyelemreméltó, mert a magyar református igehirdetésnek ez az iránya és hangja később, a XVIII. század elejétől fokozatosan lehalkul, és még a XIX. század reformmozgalmainak hatása alatt sem éled újra: a reformkorban és az azt megelőző negyedszázadban működő református igehirdetőink és tanáraink meglehetősen át vannak ugyan hatva a korszak neohumanista és liberális-polgári haladó szellemétől és ennek a szellemnek írásaikban és beszédeikben elég sűrűn s itt-ott elég bátran kifejezést is adnak: azonban feltűnően konzervatívok, olykor meszszenenően aulikusok, de a legjobb esetben is (a korviszonyokból érthetőleg) óvatosan tartózkodóak a *politikai* rendszerváltozás kérdésében, a nagy *szociális* átalakulásnak, a jobbagység felszabadításának ügyét pedig még hangfogóval sem nagyon pendítik meg, inkább csak akkor örvendeznek már neki, amikor az közvetlenül és feltartóztathatatlanul küszöbön áll, vagy éppen már megtörtént.¹³

Mindezeket túl azonban ismerünk *egyetlen* olyan, eddig meg nem vizsgált esetet is (szélesebbkörű kutatások természetesen még többet deríthetnek ki), amikor kifejezetten puritánus szellemű református lelkész és teológiai tanító nemcsak egyházi téren hirdet Magyarországon akkor valósággal forradalmi jelentőségű gondolatokat (amelyeknek egyrészt persze a haladottabb külföldi református egyházfejlődés akkor már régen magáévá tette), hanem teológiai alapelveiből és egyházi gondolkodásából következően politikai és szociális irányban is meghúz néhány olyan vonalat, amelyek százötven esztendő fejlődését anticipálják Magyarországon s amely vonalakon ha továbbhalad — amiben már csak korai halála is megakadályozta —, alighanem óriási kavardást és ellentmondást támasztott volna, a saját hitsorsosai közt is, az uralkodó politikai és társadalmi szemlélet és rend részéről.

¹² *Edom ostora*, Debrecen, 1682. 61. l. Az egyik legnagyobb puritán tanító, Perkins Vilmos egy 1595-ben írt s egy angol Earlnek ajánlott könyve ajánlásában ugyanígy beszél a nemességről. Lang A. i. m. 118. l.

¹³ Ez derül ki nagyon világosan Varga Zoltán felettébb tanulságos, úttörő dolgozatából: *Református lelkipásztorok és professzorok hatása a magyarság állam- és társadalomszemléletére a reformkorban*. A debreceni református kollégiumi tanárképző intézet *Értekezései az 1942. évről*, Debrecen, 1943. 163—283. l.

Ez a nagy magyar tanító a székely eredetű Martonfalvi Tóth György, akit az irodalomban általában Martonfalvi Györgynek szokás emlegetni régebben és manapság is.¹⁴ Ez a kivételes tehetségű, mindössze 46 évet (1635—1681) élt férfiú, franekeri teológiai doctor, négy évi hollandiai s kis részben angliai tanulmányozás után, 24 éves fővel a nagyváradi, majd e városnak alig egy évvel később török kézre jutása után (1660) a debreceni kollégium tanára lesz s itt működik hosszas synylődés után bekövetkezett haláláig, több mint két évtizeden át. Martonfalvival új korszak kezdődött a debreceni schola életében: ettől fogva tekintik és nevezik állandóan „collegiumnak”, országos „anyaiskolának”, ekkor bővül és erősödik meg szervezete és anyagi alapjai és emelkedik magasra — elsősorban magának, a diákság által rajongásig szeretett professzornak köszönhetőleg — tudományos tekintélye. A diákság nyomatékos kívánságára lett a főiskolának 1664-től kezdve haláláig állandó rektora s tanítványai adták ki a maguk költségén egyik legnagyobb hatású, magyar nyelvű teológiai tankönyvét, a *Tanító és Cáfoló Theológiát*. (Debrecen, 1679.) Az általa felnevelt lelkésznevezédekre mind a két magyar hazában legnagyobb formáló hatással volt kortársai között.¹⁵

Martonfalvi, a puritánus teológiai és egyházi gondolkozásnak talán valamennyi közt legnagyobb tudású és leggazdagabb szellemű magyar megtestesítője, a puritán teológiai irodalomnak egyik világmárkáját, az angol eredetű, de életmunkáját Németalföldön (puritán meggyőződése miatti önkéntes száműzetése helyén) kifejtett Amesius (Ames) Vilmost (1576—1633) vallotta legnagyobb teológiai tanítómesterének. Amesius szívvel-lélekkel kálvinista teológus volt, de a kálvinizmus hit-, egyház- és életrendszerét már a puritán szellemnek megfelelően fejlesztette tovább.¹⁶ Alaptétele — amelyet Ramus Péter (Pierre de la Ramée), a korában nagyraértékelt francia antiaristotelikus bölcselő hatása alatt alakított ki — az, hogy „*theologia est doctrina Deo vivendi*”, a teológia az Istennek élés tudománya. Ez az alaptétel szabja meg teológiájának a klasszikus kálvininál is erősebben voluntarisztikus alapjellemt s benne a hangsúly áttevődését a kinyilatkoztatott objektív üdvte nyekről a hívő és hitvalló subjectumra. Ebből következett egyrészt teológiájának erősen pietisztikus alapszínezete és túlnyomó etikai érdeklődése, másrészt egyházatanában az egyházhoz tartozás önkéntességének, a hívő és hitvalló gyülekezet autarkijának középpontba állítása és az az

¹⁴ Ezt a rövidebb elnevezést mi is megtartjuk e dolgozatban (ad normam: Apáczai, Szenczi stb.), mert könyvein és kortársai nyomtatott írásaiban általában így, Tóth nélkül szerepel. Szülőházját tudomásom szerint manapság is Kézdivásárhelyen (és nem „márton”)-falvának írják és mondják, bár Zoványi Jenő, aki i. művében még „Martonfalvi“-t ír, a „*Theologiae Lexicon*” számára kézirat gyanánt kiadott cikkeiben (Bp., 1940), ahol M. élet- és könyvészeti adatait eddig legrészletesebben és legpontosabban foglalja össze, már következetesen Mártonfalvit és Kézdimártonfalvát.

¹⁵ L. Nagy Sándor: *A debreceni kollégium, mint egységes intézmény az egyetem kiváltságig*. (A debreceni Kollégium története I. 1.) Debrecen, 1940. 23. l. s passim.

¹⁶ Visscher, Hugo: *Guillelmus Amesius, Zijn leven en werken*. Haarlem, 1894. Reuter, Karl: *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des reformierten Pietismus* (Beiträge zur Geschichte und Lehre der reformierten Kirche 4) Neukirchen (Moers) 1940.

elve, hogy az egyház, Krisztus egy, egyetemes egyháza a gyakorlati valóságban mint egy-egy helyre letelepedett *gyülekezet* jelenik meg, magasabbrendű egyházszervezetre — eltérőleg a klasszikus kálvini presbiteriánizmustól — tulajdonképpen még *nem* hierarchikus formában sincs szükség, az egyes gyülekezet — Krisztus egyetlen fősege alatt — önkörében szuverén, más gyülekezetektől és felettes szervektől legfeljebb testvéri tanácsot és segítséget fogadhat el, de nem kötelező irányítást és főként nem rendelkezést. Így lett *A mesius* a puritánizmus *congregationalismus* vagy *independentismus* néven ismert balszárnyának, ha nem is megalapítója, de mindenesetre legnagyobb hatású teológiai képviselője. Hollandián kívül legerősebb hatást a magyar puritánusokra tett. Ezek legfőképpen az ő hatása alatt fordultak szembe a korábbi református ortodoxia merev scholasticismusával s kívánták felszámolni — sikertelenül — a magyar református egyházba átöröklődött püspök-esperesi kormányzatot és zsinati alkotmányt. E törekvéseikben éppúgy nem vezette őket szélsőséges forradalmi rajongás, mint mesterüket, akinek az angliai independentismusban fellépett ultraradikális, szektaszzerű s a politika terére is átcsapott jelenségeket nem lehet számlájára írni, mert amilyen kiegyensúlyozott lélek, éppoly átfogó szemléletű teológus és bölcsen mérsékelt egyházjavító volt, politikával pedig nem foglalkozott. Szellemi hatása azonban így is éppen elég egészséges izgalmat és erjedést idézett elő magyar követőinek lelkivilágában, akiket egyházuk hivatalos közvéleménye jó sokáig nyugtalan és éretlen forradalmároknak bélyegzett s ennek megfelelően bánt is el velük.

Csaknem félszázadnak kellett eltelnie a nagy angol mester halála után, míg olyan magyar követője akadt — éppen a Martonfalvi személyében —, aki már akadálytalanul és büntetlenül hirdethette eszméit, holott azoknak nem egy ponton megnyilvánuló erős progresszivitásából semmit sem lepezett el, sőt azt még némely vonatkozásokban, úgy látszik, a saját indításából meg is toldotta.

Martonfalvi Amésius nyomán lépten-nyomon igen erősen kidomborítja azt az ekklesiastikai alap gondolatot, hogy a Krisztus egyházának látható megjelenése e földön egyedül az egymás közt önkéntes szövetségre (foedus, v. ö. az előbb említett Covenant-tel!) lépett hitvalló keresztyének konkrét helyi gyülekezete. Ennek tagja senki sem lehet pusztán beleszületés által és a keresztség ténye alapján: arra alkalmas korban, önkéntes hitvalló aktus által, *külön felvétellel* válik csak a gyülekezetnek, tehát az egyháznak is teljesjogú tagjává. Minden ilyen gyülekezet csak annyi hívő és hitvalló tagból állhat, amennyien egy helyben egyszerre összejöhetnek az ígét hallgatni, a sákramentumokkal élni s egymás között az újszövetségi egyházfegyelmet gyakorolni.¹⁷ Ebből rendkívül fontos következmények folynak. Nemcsak az, hogy a helyi gyülekezetek fölött álló szervezetbe foglalt közösségeket — tehát a kisebb-nagyobb egyházkormányzati egységeket, vagy épp a tartományi, az országos egyházat — *nem* lehet egyháznak nevezni újszövetségi alapon,¹⁸

¹⁷ L. *Exegesis Libri Primi Medullae Amesianae*, Debrecen, 1670. 755-6., 763., 948., 963., 980., 1025-1032. I. *Tan. és Cáf. Theologia* 488. I.

¹⁸ *Tan. és Cáf. Theologia* 295. I.

és hogy a senior (esperes) meg a püspök egyébként bibliai eredetű elnevezéseit minden egyes helyi lelkipásztor viselheti — és jogosan csak az viselheti.¹⁹ Hanem következik az az általa rendkívül élesen hangoztatott követelmény is —, amely átütő igazsága ellenére mind e mai napig megvalósítatlan a magyar református egyházban —: hogy a tömeggyülekezetek a nagyobb városokban és helységeekben, elsősorban magában Debrecenben lehetetlen alakulatok, azokban igazi igehallgatás, sákramentókkal élés, fegyelem, pásztorokdás éppúgy nem lehetséges, mint ahogyan nem tapasztalható bennük a hitvalló önkéntesség alapján kialakuló egyháztagság sem, ezeket ennél fogva sürgősen fel kell osztani igazi, élő gyülekezetekre, az újszövetségi mértéknek megfelelő valóságos egyházakra.²⁰ Ennek — mondja kegyetlen szókimondással — leginkább csak a lelkipásztorok hatalomvágya és anyagi önzése állja útját (s itt elsősorban megint a debreceniekre céloz!).

Az autonóm újszövetségi egyházgyülekezet természetesen maga választja lelkipásztorát és minden egyéb tisztviselőjét, akiket Martonfalvi a klasszikus kálvini felsorolás jellemző megváltoztatásával így sorol fel: doctorok (akiken ő a teológiai professzorokat érti), csak *utánuk jönnek* a pásztorok, a presbíterek és a diakonusok, akik mellett már a diakonisszákat is (ami akkor ritkaság) külön megemlíti.²¹ A világi hatóság, a magisztrátus, nem jogosult arra, hogy e tisztviselők közül akármelyiket is beállítsa: joga és kötelessége ugyan az egyházat szent hivatása gyakorlásában védeni és támogatni, olykor még egyes rendkívüli módokon is segítségére siethet — ezt Martonfalvi együtt vallja az egész puritánizmussal, kivéve annak legszélsőbb balszárnyát, mely azonban hazánkban nem lépett föl —, de nincs joga az egyház *helyett*, annak Istentől rendelt hatáskörében eljárni, még kevésbé a fölött uralkodni. Martonfalvi e tekintetben is szembehelyezkedik korának és népének egész református egyházi gyakorlatával, amelyben a világi felsőségnek alsóbb és magasabb fokon, a lelkészválasztástól kezdve a fegyelmezésig s a magasabbfokú egyházkormányzó szervek befolyásolásáig, kiemelkedő és némely vonatkozásban a legutóbbi időkig fennmaradt szerepe volt. (Tudjuk, hogy az oly helyeken, mint pl. Debrecen, századokon át egy volt a városi igazgatás az egyházzal).²²

Mindezek után nem meglepő, ha Martonfalvi a *világi* politikai és szociális kérdésekről sem gondolkozott konzervatívabb módon, mint az egyháziakról. Itt már, amennyire ez idő szerint meg tudom állapítani, fiatalos merészségével még nagy mesterén, Amesiuson is túlmént, akit sokkal inkább foglalkoztattak az egyéni, mint a politikai és szociális

¹⁹ Eregesi I. 1032. l.

²⁰ U. o. 1027—28. l. — Mindezeket a kéziratosszöveg (melyről alább szölok) még jobban részletezi, még pedig különös — és kegyetlen — tekintettel éppen az akkori Debrecenre. Azt mondja, hogy ha az akkori Londonban lehet 160 templom, Debrecenben is lehetne 4, 5 vagy 6. Sőt az egyik kézirat feljegyez még arra utalást is, hogy lám a törökök is kicsiny imádkozó helyeket építenek, de sokat! Itt következetesen alkalmazza mesterének fejtegetéseit (Medulla I. kv. XXXIX. fejt. 17—19. §§.) a magyar viszonyokra.

²¹ U. o. 1047—48. l.

²² Tan. és Cáf. Theologia 525. l. A puritánizmus és a theokratikus gondolat viszonyára l. Lang A., i. m. 92—93. l.

etika problémái. Mindenesetre azonban logikusan következett az A me - sius és a Martonfalvi egyháztanából, az önkéntes hitvalláson és csatlakozáson alapuló gyülekezet autonómiájából és autarkijából, hogy politikailag sem lehettek másnak, mint az autonom emberi személyiségek demokratikus önkormányzatának szószólói. „Parancsolja-é az Isten, hogy a' polgári társaság vagy egy nagy Úrtól, vagy némely fő emberektől, vagy edgy-néhány köz népből valóktól igazgattassék?” — kérdi Mar - tonfalvi. „Nem; hanem reá bizza arra a társaságra, hogy úgy igaz - gassa magát, a' mint a' benne való kegyességnek és igazságnak fel-állít - ására és gyakorlására hasznosbnak itéli.”²³ Ebből az következik, hogy a polgári társaság a maga önkéntes elhatározásából tarthat ugyan mo - narchikus vagy arisztokratikus államformát is, éppúgy, mint demokra - tikusat — Martonfalvi mind a hármát nemcsak a valóságban ész - leli, hanem elvileg is lehetségesnek tartja²⁴ —, de tiszta demokratikus állásfoglalása éppen abban jut kifejezésre, hogy szerinte *magára a pol - gári társaságra bízta Isten azt*, hogy államformáját az istenfélelem és a természetjog követelményeinek az adott helyzetben legjobban megfelelő módon megállapíthassa.

Puritán demokratizmusának azonban még sokkal mélyebb megalapo - zása s ebből következőleg meglepő, és korában Magyarországon eddig, úgy látszik, példátlanul merész szociális vetülete is van. A háromféle — egyházi, politikai, szociális — szempont ott kapcsolódik nála fölöttébb érdekesen, ahol annak a már ismert tanításának fejtegetése kapcsán, hogy az egyház nevet igazában csak a „*particularis ecclesia*” érdemli meg s minden *particularis ecclesia* egyjogú és független egymástól, maga veti fel a következő ellenvetést: „*Van olyan egyház, amely a jobbágyság jogán szolgálója egy másik egyháznak, mint a szováti a debreceninek: tehát nem minden keresztyén egyház egyenlő. Felelet: Tagadom a következtetést; mert az ilyen jobbágyság nem jogosan, hanem jogtalanul áll elő.*”²⁵

²³ U. o. 325—26. l.

²⁴ *Eregetis* I. 789. l.

²⁵ „Obj. Aliqua Ecclesia jure jobbationatus ancillatur alicui Ecclesiae, ut Szovatina Debrecinae: Ergo non omnes Ecclesiae Christianae sunt pares. Resp. Conseq. negatur: quia talis jobbationatus non fit jure, sed injuria.” *Eregetis* I. 1025—1026. l. — A felhozott konkrét eset megértéséhez tudni kell, hogy Szováton (a mai Hajdúszováton) még 1503-ból eredőleg volt a debreceni plébániának egy zálogos rész - birtoka (18 porta), amelyet G ö n c z i György püspök, a város református prédikátora 1579-ben mindenestől átengedett Debrecen városának. A későbbi perlekedések befe - jezésékepen a város 1591-ben a „szováti papszer”-nek zálogos helyett örökös birto - kába jutott s ennek jövedelméből fizette lelkészeit. L. Herpay Gábor: *A szováti papszer*. Debreceni Protestáns Lap, 1916. 314. skk. l. Zolta Lajos: *Ismeretlen rész - letek Debrecen multjából*. Debrecen, 1936. 103. l. — Egyébiránt Martonfalvinak az *Eregetis Primi et Secundi Libri Medullae Amesianae* c. műve ama formájából, amelyet még a nyomtatott kiadás megjelenté előtt, 1666-ban debreceni teol. hallga - tóinak adott elő (és amelynek két, diákjai által készített, csekély eltérések híján egyező, viszont a későbbi nyomtatott szöveggel szemben érdekes eltéréseket mutató kéziratos példányát is őrizi a debreceni kollégiumi könyvtár), kiderül, hogy ő nem - csak azt kifogásolta a debreceni és szováti ekklesia viszonyában, hogy az utóbbinak jobbági szolgálatait az előbbi igénybevette, hanem azt is, hogy az előbbi, nyilván egyrészt nagysága, másrészt földesurassága jussán, kötelezőleg elő akarta írni az utóbbi

Hogy pedig Martonfalvi nemesak a felhozott konkrét esetre nézve tagadja a jobbágyság jogos voltát — mintha talán egyházi szempontból tartotta volna méltatlannak, hogy egy jobbágyközség egyháza a szabad polgárokból álló egyháznak robotot és egyéb jobbágyi szolgáltatásokat teljesítsen —, ez kiderül a valamennyi között legnagyobb vonalú és legmerészebb szociális teológiai fejtegetéséből, amely szószerinti fordításban így hangzik:

„Kérde, volt-é Adámnak impériuma a tőle származott emberek fölött, vagy ezek közül akármelyiknek is akármelyik másik fölött. Am lehetett Adámnak az ő ivadéka fölött atyai impériuma, de nem kényuri, még kevésbbé zsarnoki impériuma, amelyet ma némelyek gyakorolnak mások fölött, akik pedig hozzájuk teljességgel hasonlóak. Kérde, — folytatja rögtön tovább — szabad-é valakinek a saját nemzetéből való jobbágyokat tartani? Nem szabad, 1. mert az ember csak más teremtményekre kapott impériumot, az embertársára nem. 2. Mert egy barbár népnek sincsenek a saját kebeléből való jobbágyai. 3. Mert minden ember egyenlő természettől fogva. Ezt tanítjuk némely olyan keresztényekkel szemben s azoknak némely lelképásztoraival szemben, akik jobbágyokat tartanak és védelmezik a jobbágyság rendszerét.”²⁶

számára az istentiszteleti rendtartást, sőt még az elmondandó prédikációkat is. „In quo consistit Ecclesiarum illarum Novi Testamenti una, eademque potestas? — olvassuk a két kéziratban. — In eo, ut ab alia una ne dependeat, una alii ne subiciatur, vel ratione cultus, vel ratione modi Deum colendi, vel ratione servitutis rusticæ. Contra Pontificios et Nostrates, qui Ecclesias minores subiciunt Cathedralibus, qui illis et cultum Dei, et modum cultus Dei præscribunt, eis certas quasdam postillas proponendo, quippe jubent illas sibi servire. E. G. Potestne Ecclesia Debreczina, Szovatiensis præscribere cultum Dei, vel modum colendi? Non. Qu. Ecclesia Szovatiensis, jurene servit Ecclesie Debreczinæ, et ejus Pastoribus? Injuria (Injuste et inique). Potestne hæc Ecclesia Szovatienssem urgere (cogere), ut eo modo colat Deum, quo ipsa? Non. Ergo nullo modo dependetne una Ecclesia (vel minima) ab alia etiam maxima? R. Dependetia alia est, unionis, confederationis, amicitiae, coordinationis, sive mutuae conjunctionis, vel subordinationis; isto modo pendent, hoc non item.“ A két kézirat eltéréseit, amelyek nagyjából csak elírások, egyeztetjük. Könyvtári jelzetük R 168. (*Medulla Theologiae Amesii*, leírója Losonci György) és C 1154. (HERMENEIA *Medullæ*, leírója nem állapítható meg). Ez a most idézett szöveg a Lib. I. Cap. 39. §. 17. magyarázatának kézírással följegyzése.

²⁶ „Quæres, An Adam habuisset imperium in homines a se procreatos, et eorum aliquis in aliquos? Habuisset Adam imperium in suam posteritatem paternum; sed non despoticum, multo minus tyrannicum quale quidam exercent hodie in alios sui plane similes. Quæres, licetne alicuii jobbagiones suæ gentis habere? Non. 1. Quia imperium hominis fuit in creaturas alias, non in hominem. 2. Quia nulla barbara natio habet pro colonis suæ nationis homines. 3. Quia homines omnès sunt æquales naturâ. Contra Christianos quosdam, et eorum aliquos pastores, jobbagiones habentes, et jobbagionatum defendentes.“ *Exegesis* I. 173. l. — Ezt a kézíratos előadásokban sokkal keményebben fejezi ki így: „... Contra christianos quosdam, et eorum cane impudentiores Pastores, ut sunt: St. S. P. M. colonatum defendentes.“ Azt még nem volt módon megállapítani, mely lelkészi személyeket bélyegzett meg ily kiméletlenül diákjai előtt; az akkori debreceni prédikátorok közül ezek a kezdőbetűk egyikre sem találunk. — Megjegyezzük, hogy az Amesius *Medullájában*, a Martonfalvi közvetlen mintájában és vezérfonalában (1685-i debreceni kiadás 40. l.) az ádám impériumnak ez az egész kérdése csak érintve van a megfelelő §§-okban, úgy hogy ebből is valószínű, hogy a kifejtésnél közvetlen ágostoni hatás alatt állott Martonfalvi.

Martonfalvink ezt az állásfoglalását valószínűleg befolyásolták a debreceni helyi viszonyok, különösen bizonyos lelképásztorok iránti esetleges resensusa és a „szováti papszer” miatti méltatlankodása. Másfelől kétségtelen, hogy öszerinte is van *jogosult* jobbágytság (pl. ha idegen, ellenséges népből való hadifoglyokat tesznek jobbágyi állapotba). Mindezt a mérlegre téve, mégis a gondolatszabadság ama korban Magyarországon hallatlan megnyilatkozását kell látnunk Martonfalvi ily irányú eszméinek szóbeli és írásbeli szabad hirdetésében — egy olyan városban, amely a Kollégiumnak és Martonfalvink is kenyéradó gazdája volt s amely az időben már maga is a magyar nagyföldesurak sorába emelkedett.²⁷

²⁷ Zoltai i. m. 101. — Az *Eregeſis Libri Secundi Medullae Amesianae*-ben (Debrecen, 1675.), a XX. fejezet 18. §-ában azt fejteti Martonfalvi, hogy az igazságos háborúban foglyul ejtett ellenség joggal ejthető jobbágyi állapotba, illetőleg szolgaságba, minden javaival együtt. De itt rögtön hozzáteszi, hogy először is csak igazságos háborúról lehet szó s nyíltan megmondja, hogy a svédek és a magyarok által a lengyelek ellen 1657-ben indított háborút (a II. Rákóczi György-féle szomorú végű kalandot) ő a maga részéről nem tartja igazságosnak! (I. fentebb a 10. jegyzetet.) — Azután: a saját népünkbeli valókkal és azoknak javaival még igazságos háború esetén sem lehet úgy bánni, mint az ellenségével. „Peccant ergo Domini terrestres, potentes, qui extra bellum pauperes, populares suos, et peregrinos in suis pagis, et locis habitantes, vel commorantes, harpyrum instar, occupant, captivos, servos, jobbationes efficiunt.” Itt is utal arra, hogy Isten „hominem talem alteri homini occupandum nunquam proposuit”. A kéziratos előadásszövegekben ez sokkal rövidebben van meg, de az 1657-es hadjáratot ott is megbélyegzi. Maga Amesiſus erről a háborús foglalási és foglyulejtési kérdésről műve megfelelő helyén csak egyetlen mondatban nyilatkozik.

Ugyancsak az *Eregeſis* II-ben (Cap. 20. §. 23.) a szerződési jog teol.-etikai boncolgatása során megemlékszik M. azokról a contractusokról, quibus bona terrestria acquirimus. Ezek közé sorolja egyebek közt az emphyteusist, vagyis az örökhaszonbérletnek (esetleg a nagyon hosszú lejáratúnak) azt a formáját, amely a késő római jogrendszerből ment át a középkorba s onnan még több-kevesebb átváltozással az újkori Európának mindama jogterületeire is, amelyekre és ameddig a római jogrendszer hatása kiterjedt. Martonfalvi mostmár azt tanítja, hogy „ex hujus emphyteuseos abusu ortus est *jobbationatus noster*, qui certe *Aegyptiaca servitute in nonnullis locis, major est.*” (Ex. II. 1109. l.) A kéziratos előadásokban ezt egyfelől azzal egészíti ki, hogy az emphyteusist a magyar „Sellerség” szóval akarja magyarázni, másfelől pedig hivatkozik — nem pontos idézéssel ugyan — Decius Fülöp (Filippo Decio) humanista kánon- és római jogász (1453—1535) *De iure emphyteutico* c. művére (Pavia 1476, 1489). Minderről maga a *Medulla* a megfelelő helyen egy igét sem szól.

Martonfalvink ez a történetconstructiója önkényes ugyan, de hatalmas, és igen emelkedett lélekre vall. A magyar jobbágytság kialakulása történetileg nem vezethető le az örökhaszonbérletből, bár az európai és magyar jobbágytörténetben tényleg akadnak bizonyos olyan párhuzamok, amelyek nem tesznek teljesen alaptalanná ilyen utólagos constructiót. De minden idők nagy reformereinek közös módszere, hogy a megreformálandó, illetőleg eltörendő állapotot félig-meddig süllyedésnek tüntetik fel egy letűnt aranykorhoz képest. Természetesen abban is téved M., hogy a magyar zsellérséget, azt a legszegényebb jobbágyi állapotot azonosítja a külföldi emphyteusis-szel, ami kicsi híján szabad birtokosság. De ebben valószínűleg Apáczai Csere János nyomán halad, aki a *Magyar Encyclopaediában* (I. az 1867-i pesti kiadás 121. lapját) már 1653-ban, ill. 1655-ben megtesz egy teljesen hasonló szövegű nyilatkozatot.

A fentiekre nézve, lexikális adatokon kívül, főkép dr. Szabó István közönnel vett szíves felvilágosításainak vettem nagy hasznukat.

A közvetlen indítást Martonfalvi ennek a nézetének kialakítására aligha magától Amesiustól kaphatta — aki ezzel a kérdéssel tudomásom szerint nem foglalkozott, az akkori angol-holland polgári demokrácia fejlettebb társadalmi szemhatárában már nem is nagyon volt szükséges foglalkoznia —, hanem attól, akit Amesiussal és Kálvinnal együtt vallott legnagyobb ókori mesterének, Szent Ágostontól. Augustinusnak a *De Civitate Dei*-ben erről a kérdéstről, a természetjogi és bibliai szempontok felettle érdekes kombinálásával, olyan tanítása olvasható, amellyel a Martonfalvié lényegileg egyezik. Ágoston itt arról tanít, hogy a krisztusi szeretetparancs alapján a keresztyén családban és egyéb közösségekben tulajdonképpen nem lehet impériumról és engedelmségről szó, hanem csak kölcsönös tanácsolásról és segítségről, szolgálatról. Mert az ilyen közösségben „nem uralomvágyból parancsolnak — úgymond —, hanem a segítő tanácsadás kötelessége szerint: tehát nem az uralkodás gögjétől fűtve, hanem könyörületes gondoskodásból.” Ez pedig — folytatja — nem más, mint a természet rendje. Isten úgy teremtette az embert, hogy az *állatokon* uralkodjék. Az eszes lényt, akit saját képére teremtett, csak a nem-eszes lények fölötti uralkodásra rendelte, az ember ember fölött nem, csak a barom fölött uralkodhatik. („Rationalem factum ad imaginem suam, noluit nisi irrationalibus dominari: non hominem homini, sed hominem pecori.”) Az első igazak nem annyira emberek királyai, mint inkább barmok pásztoraivá rendeltettek. Az ember rabszolga-sorsra jutása a bűnesetből következett: Noé használta először a rabszolga szót fiának, Khámnak megbüntetésére. „*Prima ergo servitutis causa peccatum est... Nullus autem naturā, in qua prius Deus hominem condidit, servus est hominis aut peccati.*” Tulajdonképpen tehát csak *poenalis servitus*-ról lehet szó; annak, hogy az ember embernek rabi módon szolgáljon, igazában csak büntető jellege lehet.²⁸

Isten teremtési rendjében nincs benne az embernek ember fölött gyakorolt impériuma, amelyhez, ha a bűneset után kikerülhetetlen is, mindig bűn tapad: ez a mélységes ágostoni tanítás, ez az éppoly keresztyéni, mint amennyire természetjogi, humanista igazság tündöklök fel abban a lobbanó tüzfényben, amelyet a fiatal puritánus debreceni professzor lelke Széchenyi István előtt másfélszázaddal a magyar jobbágykérdésre vet. Martonfalvi e tanításának értékéből semmit sem vonhat le előttünk az a tény, hogy eddigi tudásunk szerint teljesen következmények nélkül maradt. De hogy a puritánizmus szellemének éppen a jobbágykérdésben valamiféle gyakorlati hatása is lehetett magyar földön, arra következtetni enged az a tudományosan nemrég kimutatott tény, hogy a

²⁸ Augustinus, *De Civitate Dei* Lib. XIX. Cap. XIV—XV. — Ágoston e gondolatai közül némelyek kétségtelenül visszacsengenek Amesiussal következő szép fejtegetésében is: „*Perfecta servitus poenae, non potest jure locum habere, nisi ex delicto gravi quod ultimum supplicium aliquo modo meretur: quia libertas ex naturali aestimatione proxime accedit ad vitam ipsam, et eidem a multis praeferritur.*” *De Conscientia, et ejus jure vel casibus* c. híres műve V. könyve 20. fejezetéből (debreceni, 1685-ös kiadás, 319—320. l.).

XVII. század nevezetes magyarországi *jobbágyvédelmi* intézkedéseiben ugyanaz a Lorántfi Zsuzsanna fejedelemasszony járt elől a maga hatalmas gömői jószágain, akit a magyar világi társadalomból legelőször hódított meg és formált igazi hitvalló személyiséggé a puritánizmus szelleme.²⁹

* * *

Korunk legnagyobb protestáns teológusa, Barth Károly azt mondja az egyik legújabb dolgozatában a puritánus, különösen pedig az independens-congregationalista szellemről és tanításról: „Nincs igaza annak, aki azt állítja a Zarándok Atyákról, hogy önekik, amikor a maguk szabad szellemében felépítették az egyházat s az államot, nem lett volna elég erejük a rend megteremtésére. És aligha önkényes elképzelés az, hogy az angol embernek annyira híres és megokoltan híres politikai józansága és érettsége kapcsolatban van azzal a ténnyel, hogy ott századokon át éppen ilyen keresztyén közösségek éltek.”³⁰ Minálunk ekkora formálóerőt a puritánizmus nem fejthetett ki sem politikai, sem társadalmi vonatkozásban. De nélküle, a XVII—XVIII. századfordulói magyar tragédia sötét és véres keleti színpadán még sokkal kevesebb reménysugár csillant volna fel és még sokkal kevesebb, kínoktól felszántott magyar lélekbe hullott volna bele — eszmék és álmok alakjában — a jövő magvetése.

Révész Imre.

²⁹ Illa Bálint: *A gömői jobbágyosság a XVII—XVIII. században az úrbérendezésig*. Budapest, 1938. 32—39. l.

³⁰ „The Church — the living Community of the living Lord Jesus Christ” c. oekumenikus konferenciára készített dolgozata végén. Németül egyidejűleg „Die Schrift und die Kirche” c. füzetében, a Theologische Studien c. sorozatban, Zollikon, 1947.

